

Petra Kavrečič, Milan Radošević

Na morje!

*Izzivi turističnega razvoja v Istri v času Avstro-Ogrske in italijanske uprave s posebnim ozirom na leto 1925**

KAVREČIČ Petra, dr., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, SI-6000 Koper

RADOŠEVIĆ Milan, dr, Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU, Područna jedinica Pula, Prolaz kod kazališta 2, HR-52100 Pula

338.48(497.57)"18/19"

NA MORJE!

*Izzivi turističnega razvoja v Istri v času Avstro-Ogrske in italijanske uprave s posebnim ozirom na leto 1925**

Avtorja obravnavata turistični razvoj v Istri in na Kvarnerskih otokih konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja, s poudarkom na pomenu modernizacijskih procesov, kot so bili izgradnja javne infrastrukture (prometne poti, vodovod), izboljšanje zdravstvenih storitev, sanacija turističnih objektov, ki so spodbujali razvoj te dejavnosti. Namen je predvsem preučitev poteka dogajanja v turistični sezoni leta 1925, ki je bilo razglašeno za Sveto leto. Prispevek temelji na analizi relevantne znanstvene in strokovne literature, arhivskega gradiva in tiskanih medijev (slovenski, hrvaški, italijanski in avstrijski tisk), z vključevanjem statističnih podatkov o obiskovanju najprepoznavnejših obmorskih turističnih krajev v Istri in na Kvarnerskih otokih v avstrijskem in na začetku italijanskega obdobja.

Ključne besede: turizem, Opatija, Portorož, Mali in Veliki Lošinj, Brioni, javno zdravstvo, 1925

* *Prispevek je nastal v sklopu mendarodnega bilateralnega projekta med UP ZRS (vodja izr. prof. dr. Borut Klabjan) in Zavodom za povijesne i društvene znanosti HAZU na Reki (vodja dr. sc. Maja Polić) »Severni Jadran v primerjalni perspektivi: Reka, Koper in Trst od leta 1867 do leta 1941«, ki je potekal v obdobju od 1. 1. 2014 do 31. 12. 2015.*

KAVREČIČ Petra, PhD, University of Primorska, Faculty of Humanities, Titov trg 5, SI-6000 Koper

RADOŠEVIĆ Milan, PhD, Croatian Academy of Sciences and Arts, The Institute for Historical and Social Sciences in Rijeka, Regional Unit in Pula, Prolaz kod kazališta 2, HR-52100 Pula

338.48(497.57)"18/19"

TO THE SEASIDE!

Challenges in the Development of Istrian Tourism under Austria-Hungary and during the Italian Administration, with a Focus on 1925

The authors analyze the development of tourism in Istria and the islands of Kvarner at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century. The article focuses on the significance of modernization processes, such as the construction of public infrastructure (roads, waterworks), improvement of the health service, and modernization of tourist facilities—all of which encouraged the development of this industry. In addition, it analyzes the developments in the tourist season of 1925, which was declared a Holy Year. The article is based on an overview of the relevant literature, historical records and press accounts (the Slovenian, Croatian, Italian and Austrian press) and includes an analysis of statistical data about the number of visitors to coastal tourist destinations in Istria and the islands of Kvarner during Austrian rule and at the beginning of the Italian period.

Key words: tourism, Opatija, Portorož, Mali and Veliki Lošinj, Brioni, public healthcare, 1925

Uvod

Turistična dejavnost se je v Istri in na Kvarnerskih otokih pričela razvijati v drugi polovici 19. stoletja. V prvi vrsti so se razvijali kraji ob morju, ki so predstavljali potencial modernega turističnega razvoja, usmerjenega v morsko zdraviliški in kopališki turizem. V avstrijskem obdobju (po letu 1867 Avstro-Ogrska) so se kot najuspešnejše destinacije v deželi Avstrijsko primorje na turističnem zemljevidu uveljavili Opatija, Portorož, Lošinj, Gradež, Brioni in Lovran. V Istri se kot zdravilišče, sicer ne takih razsežnosti kot morska, razvijejo tudi toplice Sv. Štefan (današnje Istarske toplice). Prva svetovna vojna, ki sicer ni neposredno potekala na tem območju, je prekinila uspešni turistični razvoj, po njej pa so na obravnavanem območju nastopile nove politične, družbene in gospodarske razmere. Kraljevina Italija si je prizadevala za ponovno oživitve te gospodarske dejavnosti (tudi kasnejša fašistična politika), vendar je vojna na območju pustila posledice. Spremenjene geopolitične razmere in nove državne razmejitve so vplivale tudi na dotok (tujih) obiskovalcev. Leta 1925 je prišlo do ponovne oživitve turistične dejavnosti, vsaj z vidika gostote obiska. Tega leta so namreč v večini turističnih krajev zabeležili večji prihod turistov, oziroma je njihovo število skoraj doseglo predvojno stanje.

Cilj pričujoče raziskave je rekonstrukcija turističnega razvoja in gibanja števila turistov v Istri in Kvarnerskih otokih¹ v avstrijskem/avstro-ogrskem in začetnem italijanskem obdobju s poudarkom na pomenu modernizacijskih procesov, kot so bili izgradnja javne infrastrukture (prometne poti, vodovod), izboljšanje zdravstvenih standardov/storitev, sanacija turističnih objektov ter ponovna vzpostavitev turističnega delovanja. Namen prispevka je predvsem preučitev poteka dogajanja v turistični sezoni leta 1925, ko je bilo razglašeno Sveto leto. V Rimu in drugod po Kraljevini Italiji so si od tega nadejali tudi večji turistični obisk in potencialni dobiček.² Čeprav je bila turistična sezona ravno leta

1925 v celotnem medvojnem času z vidika obiska rekordna, kar velja tudi za morska letovišča Julijske krajine, se je potrebno vprašati, ali je imela na to bistven vpliv ravno razglasitev Svetega leta. Po tem letu je večinoma ponovno sledil manjši padec obiska, razlogi za to pa so večplastni.

Turistični razvoj v Avstrijskem primorju do začetka 20. stoletja

Turizem se je kot dejavnost z vidnim ekonomskim učinkom v Evropi pričel razvijati tekom 19. stoletja (Anglija že 18. stoletje).³ Takrat govorimo o pojavu modernega turizma, ki so ga zaznamovale ponudba in povpraševanje po storitvah na trgu namenjene posameznikom, ki so se iz svojega domačega okolja z namenom preživljanja prostega časa začasno preselili v drugi kraj in se tam posluževali turističnih storitev.

Moderni turizem in njegove tipologije (zdraviliški, topliški, morski, gorski) so se predvsem od druge polovice 19. stoletja naprej razvijale tudi na območju severnega Jadrana. Kraji ob morju so se na turističnem trgu ponujali s svojimi naravnimi danostmi – morjem, morskim zrakom, koncentrirana morsko vodo, blatom, peskom – in se razvili v namene zdraviliške dejavnosti. Kraji Avstrijske riviere (Opatija, Portorož, Mali in Veliki Lošinj, Brioni, Lovran in drugi) so se od sredine oziroma konca 19. stoletja čedalje bolj usmerjali v zdraviliško-turistično dejavnost in postali prepoznavne in priljubljene destinacije domačih in tujih letoviščarjev. Gosti zdravilišč so v tem obdobju bili predvsem pripadniki višjega družbenega sloja (elitni turizem), ki so si lahko privoščili daljša potovanja in letovanja.

Pomembno vlogo pri turističnem razvoju pa sta igrala tudi sposobnost za naložbe v turistično

objavil tudi istrski tednik *Istarska riječ*, v katerem navaja pritožbe nezadovoljnih rimskih hotelirjev, saj so v priprave za obisk v Svetem letu vložili znatna finančna sredstva za obnovo svojih hotelskih objektov, medtem, ko se je izkazalo, da so romarji koristili cenejše in njim namenjene nastanitve. V novembru 1925 je *Istarska riječ* poročala, da je v prvih devetih mesecih tega leta misijonarsko razstavo v Vatikanu obiskalo 523.000 romarjev. V: *La Riviera del Carnaro, Anno Santo*, 6; *Istarska riječ, Nezadovoljstvo rimskih*, 4.

³ Tissot, *Storia del turismo*, 245.

¹ Glede na razpoložljive podatke.

² *Le ta pa ni nujno dosegel pričakovanja. Reški časopis La Riviera del Carnaro v januarju 1925 predvideva, da bo število romarjev »ogromno, ne glede na težave s katerimi se soočajo zaradi lažne propagande o Italiji kot nevarni državi za turiste, ki jo skušajo ustvariti v tujini.« Medtem je v februarju italijanski časopis Il Popolo d'Italia objavil članek, ki ga je*

Portorož, 1923 (wikipedia)

infrastrukturo in ponudbo na trgu. Kraji, ki so se znali promovirati in ponujati kot sedeži prijetnega bivanja, vzpostaviti ustrezno infrastrukturo, bili sposobni nuditi prijetno in udobno bivanje ter privabiti goste določenega družbenega sloja, so si lahko obetali uspešno turistično »kariero«.⁴

Po koncu vojne je obravnavano območje prešlo pod drugo državo. V Italiji je bil ponekod morski turizem že uveljavljen, za njegov nadaljnji razvoj v Novih provincah, kjer so bili že dobro razviti turistični kraji, so torej morali imeti interes. Najbolj prepoznavne in uspešne turistične destinacije nekdanje Avstrijske riviere so se tako v novih državnih okvirih še naprej turistično razvijale, pri tem pa se je menjala lastniška infrastruktura v letoviščih in, vsaj deloma, tudi provenienca gostov. Kljub spremenjenim okoliščinam si je turistična dejavnost do sredine 20-ih postopoma opomogla.

Nova prometna infrastruktura in turistični razvoj

Pomembno vlogo so pri uveljavitvi novih turističnih destinacij imeli tudi drugi dejavniki, kot na primer dobra prometna povezava. Čeprav gradnja oziroma vzpostavitev parnih prometnih povezav

(vlak, parnik) ni imela neposrednega vpliva na osnove turistične destinacije, je pozitivno vplivala na njeno dostopnost. Za povezanost glavnega mesta monarhiije s svojim pristaniščem je bila ključna izgradnja južne železnice, ki je bila leta 1857 speljana do Trsta. Del proge je potekal skozi slovensko ozemlje, na določenih krajih so bili zgrajeni tudi odseki, kot na primer leta 1873 na relaciji Pivka (Sv. Peter na Krasu)–Reka

(Matulji)⁵ in leta 1876 Divača–Pazin–Pulj (Istrska državna železnica/*Istrianer Staatsbahn*). Relativno pozno, leta 1902, pa so kopno prometno povezavo (proga *Parenzana*) med Trstom in Porečem dobila mesta Koper, Izola in Portorož (Piran).

Pred kopenskimi so bile že sredi 19. stoletja vzpostavljene parne prometne linije po morju. Obmorska mesta na obravnavanem območju, ki so se po propadu Beneške republike na gospodarskem in družbenem področju že močno navezala na Trst, so se vse do izgradnje železniških povezav z mestom večinoma povezovala in trgovala preko morskih prometnih poti. Potovanje s parnikom je bilo v primerjavi z jadrnico hitrejše, redne pomorske potniške linije pa so omogočale vsakodnevne migracije prebivalstva in seveda potovanja turistov. Na območju Avstrijskega primorja se je že v prvi polovici 19. stoletja, torej pred pričetkom turizma, začel razvijati morski parni promet. V Trstu je bila leta 1833 ustanovljena družba Avstrijski Lloyd, pet let kasneje (1838) je bila vpeljana parniška linija Trst–Pulj–Reka–Lošinj–Zadar–Šibenik–Hvar–Dubrovnik–Kotor.⁶ Že od leta 1844 pa je na redni par-

⁴ Battilani, *Vacanze di pochi*. Razvoj turizma je spodbujala tudi država, ki je od te gospodarske dejavnosti imela prihodke. Več o tem glej: Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*.

⁵ Proga, ki je peljala od Divače preko Pazina do Pulja, je bila dolga 122 km. Otvoritev je potekala na dan cesarjevega rojstnega dne, 18. 1. 1876. Dva dneva po odprtju proge je bil odprt še 21 km dolg odcep Kanfanar–Rovinj. Železniška trasa od Trsta do Kozine in Hrpelj je bila zgrajena leta 1887. Leta 1876 je bila zgrajena proga na relaciji Karlovac–Reka. V: Vasko-Juhász, *Die Südbahn*.

⁶ Orbančić, *Parniki*.

Kopalci v Opatiji, 1910 (www.fortepan.hu)

niški izletniški liniji avstrijskega Lloyda na relaciji Trst–Reka parnik pristajal tudi v Piranu, Novigradu, Poreču, Rovinju in Pulju.⁷ Opatija, ki je bila že pred razvojem zdraviliškega turizma znana izletniška točka prebivalcev bližnjih mest, je bila leta 1867 povezana z Reko z izletniško potniško parniško linijo, ki je vozila vsak dan, z večkratnimi dopoldanskimi in popoldanskimi prihodi in odhodi.⁸ Z Reke se je, z ekspresno izletniško ladijsko povezavo, lahko obiskalo tudi Pulj ali Mali Lošinj.⁹ Parniki do Opatije niso vozili le na lokalnih relacijah, saj so bile z Opatijo oziroma Reko vzpostavljene tudi parniške povezave z bolj oddaljenimi mesti, kot sta Benetke in Ancona, kar je kazalo na obiskovanje oziroma na nek dotok turistov s tega območja. Leta 1876 je bila uvedena tudi dnevna parniška

linija med Trstom in Puljem,¹⁰ kmalu za tem, leta 1879, pa je bila ustanovljena plovna družba *Società di navigazione a vapore Istria–Trieste*.¹¹ Omenjene povezave so posredno spodbujale tudi turistično dejavnost, saj so bila nastajajoča morska letovišča bližje tako večjim urbanim središčem ter lažje, hitrejše in cenejše dostopna.

Po zdravje v obmorske kraje. Morska zdravilišča Avstrijske riviere

Obiskovanje obmorskih destinacij *Avstrijske riviere* je v drugi polovici 19. stoletja postajalo čedalje bolj priljubljeno. Opatija se je, kot najpomembnejše morsko klimatsko in kopalniško letovišče Avstro-Ogrske, pričela turistično razvijati že sredi 19. stoletja, z intenzivno gradnjo nastanitvene infra-

⁷ Blažević, *Povijest turizma*, 38.

⁸ Cena enosmerne vozovnice s hitrim parnikom do Reke je znašala 80 krajcarjev, povratna pa 1,20 krone za civiliste; vojaki so plačevali manj, in sicer 40 krajcarjev v eno smer. V: Keyzlár in Schmid, *Führer durch*, 38.

⁹ Zakošek, *Opatijski album*.

¹⁰ Blažević, *Povijest turizma*, 53.

¹¹ Omenjeni statut je 22. 9. istega leta tudi formalno potrdilo c.-kr. notranje ministrstvo. V: AST, *Luogotenenza del Litorale*, *Atti generali*, volume I, 1850–1885, Sezione II, *Classifica* 2/12, *Materia* 102, š. 337: *Dopis*, kjer je navedeno, da je notranje ministrstvo potrdilo statut družbe, N. 12916.

strukture in zdravstvenih ustanov. Leta 1889 je bila razglašena za prvo morsko klimatsko zdravilišče na Jadranu. Tak naziv sta leta 1892 pridobila tudi Mali in Veliki Lošinj.¹² Portorož je bil edini kraj na ozemlju današnje Slovenije, ki je imel v obdobju pred prvo svetovno vojno razvito turistično dejavnost in bil uradno prepoznan kot turistični/zdraviliški kraj. Zdraviliška dejavnost je bila uzakonjena leta 1897. Poseben primer predstavljajo Brioni, ki so se pričeli razvijati kot turistična destinacija potem, ko jih je leta 1893 kupil dunajski podjetnik Paul Kupelewieser in pričel vlagati v nastanitveno infrastrukturo.¹³ V Istri je od leta 1888 delovalo tudi Morsko zdravilišče za bolehe, skrofulozne in rahitične otroke v Rovinju (*Ospizio Marino San Pelagio di Rovigno*).¹⁴ Prvo morsko okrevališče monarhije za zdravljenje limfatičnih in rahitičnih otrok pa je bilo ustanovljeno v Gradežu leta 1873.¹⁵ Za zdravljenje tuberkuloznih boleznij je bilo ustanovljeno otroško obmorsko okrevališče tudi v Valdoltri. V Ankaranu pa je deloval sanatorij za pljučno tuberkulozo. Ustanovitelj okrevališča v Valdoltri je bilo tržaško Društvo prijateljev otrok, ki je bilo že pred tem dejavno na področju zdravljenja otrok. Po zaprtju okrevališča v Sv. Andreju pri Trstu (1903) je društvo iskalo primerno obmorsko lokacijo za odprtje novega okrevališča za revne in bolne skrofulozne, tuberkulozne, rahitične in slabotne otroke. Leta 1904 so v Ankaranu, kjer je del posesti odstopilo Društvo za boj proti tuberkulozi, prvič pričeli s poskusnim zdravljenjem. Uspešnim rezultatom je sledil nakup zemljišča in urejanje okrevališča. *Ospizio marino di Valdoltra* je svoja vrata odprlo 21. decembra 1909.¹⁶

Nekateri kraji so do začetka prve svetovne vojne ohranili pretežno zdraviliški značaj (Valdoltra, Rovinj), drugi so se razvili v uspešne turistične destinacije. Za najbolj priljubljeno morsko klimatsko letovišče je veljala Opatija, ki je ta status na

tem območju ohranila tudi v italijanskem obdobju, uspešni turistični razvoj pa so beležili tudi v Portorožu, na Malem in Velikem Lošinju, Brionih in Lovranu. Sama razglasitev zdravilišč je pomenila izdajo uradnih normativov, ki so urejali vodenje turističnega kraja, od samega določanja cen (zdraviliška in glasbena taksa), do imenovanja vodstva in članov zdraviliške komisije, to je upravnega organa zdravilišča. Zdraviliški zakon in red sta določala tudi normative v zvezi z infrastrukturo v kraju (urejanje sprehajalnih poti, parkov...), prireditvami in izdajo promocijskega gradiva. Razglasitev je v omenjenih krajih prispevala k pridobivanju novih virov dohodka, tako za sam kraj (občino, okraj) kot za njegove prebivalce.

Poskusi gradnje nove prometne infrastrukture in organizacija turistične dejavnosti v Kraljevini Italiji

Kljub uspešnemu turističnemu razvoju na obalnem območju, je Istra še v času italijanske uprave ostala pretežno agrarna pokrajina, kjer se je po popisu iz leta 1931 62,4% prebivalstva ukvarjalo s kmetijstvom, 17,3% je bilo zaposlenih v industriji in le 3,6% prebivalstva se je ukvarjalo s trgovino.¹⁷ Turizem se je v glavnem še naprej razvijal v že obstoječih zdraviliško-kopaliških destinacijah iz avstrijskega (avstro-ogrskega) obdobja, kar potrjujejo tudi zapisi v puljskem, reškem in tržaškem dnevnem tisku, ki se pri omembah turističnega sektorja v glavnem osredotočajo na naslednje teme oziroma podatke: statistični podatki o prihodih oziroma obisku glavnih turističnih destinacij; obvestila o delovanju in sejah zdraviliško-kopališke komisije ter raznih turističnih manifestacijah; poročanje o zanimivostih iz glavnih turističnih središč. Opatije, Portoroža, Malega Lošinja in Brionov; poročanje o jubilejnem Svetem letu¹⁸ – *Anno Sancto* s podatki o številu romarjev iz Istre, Reke ter iz držav vzhodne

¹² Zakonik in ukaznik, z dne 26. 9. 1892, XXI. izdatek, 16.467, 28, 93–101.

¹³ Zadel, Rudan, Razvoj smještajnih, 151–152.

¹⁴ Blažević, Povijest turizma, 77, 159; Dugački, Javno zdravstvo, 71–72; Muzur, Doprinosa mađarskog, 248–249; Vukonić, Povijest hrvatskog, 37. Morsko okrevališče je z letom 1892 postalo javna bolnišnica. V: Zakonik in ukaznik, Oznamilo c.-kr. namestništva za Primorsko z dne 25. 1. 1892, št. 970-IV, V. izdatek, 5, 5.

¹⁵ Marin, Nell' 80, 9.

¹⁶ Kavrečič, Bolni otroci, 492–494.

¹⁷ Legović, Poljoprivreda Istre, 271.

¹⁸ Sveto leto (*Anno Sancto*) je za katolike leto, v katerem lahko verniki dobijo jubilejne odpustke in druge milosti (*indulgentia plenaria*). Prvi, ki je razglasil sveto leto, je bil papež Bonifacij VIII leta 1300. Po njegovi odločbi naj bi se sveto leto razglašalo vsakih 100 let. Papež Klemen VI je dobo razglašalo zmanjšal na 50 let (1343), Urban VI pa je leta 1389 določil, da se, v spomin na Kristusovo življenje, sveto leto proslavi vsakih 33 let. Papež Pavel II. je leta 1470 določil še krajše obdobje med razglasi, to je 25 let. V: *La Riviera del Carnaro, Anno Santo*, 5–6.

Evrope, ki so bili namenjeni v svete kraje na Apeninski polotok; članki o priložnostih in izzivih za turistični razvoj; odzivi na negativno propagando v dunajskih tiskanih medijih o domnevni nevarnosti z okužbo z malarijo za avstrijske turiste, ki bi potovali v Istro in Italijo.

V prispevku se osredotočava zlasti na kontekst odkrivanja povezav med modernizacijskimi izzivi in splošnim turističnim razvojem. Če najprej pogledamo na problem oziroma težave z infrastrukturo (v širšem pomenu te besede) v italijanskem obdobju in njeno vlogo pri privabljanju večjega števila obiskovalcev, se je potrebno osredotočiti na potrebo po izboljšanju nastanitvenih kapacitet, storitev in prometne infrastrukture. Glede normiranja turistične infrastrukture je Italija 24. maja 1925 izdala odlok o pogojih, ki jih je bilo potrebno izpolniti pri odpiranju novih hotelov. Locirani so morali biti le v »zdravih« okoljih, kjer so bili izpolnjeni zahtevani zdravstveno-higienski standardi, kar je že pred samim odprtjem moral potrditi tudi župan kraja. Poleg tega je odlok predvidel tudi vrsto drugih pravil, ki so določala visok higienski standard,¹⁹ kar je igralo pomembno vlogo pri privabljanju turistov.

Italijanski senator in inženir Ugo Ancona je v svoji analizi o razvojnih potencialih turistične industrije posebej izpostavil, da ne zadostuje le pozornost hotelom, temveč je nujno potrebno zgraditi tudi ceste, vzpostaviti torej nove in izboljšati obstoječe prometne poveze ter zagotoviti zadostno zabavo in udobje vseh vrst za goste, saj kot opozori: »nerazvitost turistične industrije je še izrazito prisotna in če ne bomo ukrepali v smeri spodbujanja napredka, bomo soočeni s prihodom gostov s slabšo kupno močjo.«²⁰ V Istri še sredi 20-ih let prejšnjega stoletja namreč ni bilo asfaltiranih cest – prvi kilometri asfaltiranih cestnih odsekov so bili odprti med Trstom, Koprom, Izolo in Piranom leta 1927, medtem, ko je asfalt do Pulja prišel šele leta 1938. Hkrati je potekalo redno vzdrževanje obstoječih cest in ponekod odpiranje novih (npr.

Pulj–Vodnjan).²¹ Železniške prometne povezave v Istri so bile zgrajene že v času avstrijske uprave in so povezovala Trst s Pazinom, Puljem in Rovinjem, do leta 1935 je bila v uporabi tudi ozkotirna proga Trst–Poreč (*Parenzana*). Leta 1923 je inženir Ernesto Sospisio v knjižici z naslovom *Il problema ferroviario della Venezia Giulia* predstavil osnutek načrtovanih gradenj novih železniških povezav. Osnutek je bil, v skladu z načrti Direkcije državnih železnic (*Direzione delle Ferrovie dello Stato*), pripravljen zaradi novih državno-administrativnih meja, ki so bile začrtane po prvi svetovni vojni. Prvi krak nove proge naj bi povezal Trst z rovinjskim zaledjem preko Umaga in Poreča. Ta del bi se nato spojil z obstoječo proggo proti Pulju. Drugi krak bi povezoval Trst neposredno (preko predvidenega tunela skozi Učko v dolžini 7 kilometrov) z Opatijo in Reko. Načrti, v prvi vrsti zaradi pomanjkanja finančnih sredstev, niso bili uresničeni.²²

Bližnji otoki so bili s kopnim povezani preko morskih parniških linij, preko Pulja pa tudi z drugimi večjimi kraji zahodne istrske obale ter Trstom, Benetkami in Ancono. Iz Lošinja je po pisanju tržaškega dnevnika *Il Piccolo* v poletnih mesecih dvakrat tedensko plul parnik, v preostalih mesecih pa, v kolikor so vremenski pogoji to dopuščali, enkrat na teden.²³ Druga možnost dostopa je bil letalski prevoz, ki je Lošinj povezoval s Puljem in posredno Trstom, Benetkami in Ancono. Letalski promet je bil organiziran tudi v Portorožu. Družina Cosulich (iz Lošinja) je kupila družbo *Portorose* (leta 1919) in upravljala več hotelov, zainteresirana pa je bila tudi za organizacijo prevozov. Tako je leta 1921 sledil nakup hidroaviona, ki je pristajalo v Bernardinu. S širitvijo dejavnosti so nadaljevali leta 1922, ko so ustanovili letalsko družbo S. I. S. A. (*Societa Italiana Servizi Aeronautici*) preko katere so vzpostavljali zračne prometne povezave (s Trstom, Gračežem, Benetkami, PAVIO, Torinom). Parniške linije iz predvojnega obdobja so se ohranile, ustanovljale pa so se tudi nove (tudi novi prevozniki). Obstajali so tudi že ponudniki avtobusnih prevozov.²⁴

¹⁹ *Gazzetta, Approvazione del, 2978-2981; La vedetta d'Italia, Pellegrinaggio fiumano, 3; L'Azione, Regolamento alberghiero, 2, L'industria alberghiera, 2.*

²⁰ *Puljski časopis L'Azione, ki je poročal o senatorjevi izjavi, jo je tudi podprl. L'Azione, La battaglia, 2.*

²¹ *L'Azione, L'inaugurazione della, 2.; Luchitta, L'economia dell'Istria, 98; Orbanić, Od Flavie, 213.*

²² *Sospisio, Il problema, 17, 21-24.*

²³ *Il Piccolo, Lo sviluppo, 2.*

²⁴ *Šuligoj, Medarić, Turistični prevozi, 56-57; 60. Eden izmed ponudnikov je bil na primer Stefano Muza iz Šmarij pri Kopru.*

V dvajsetih letih 20. stoletja je bila vzpostavljena turistična letalska linija s Portorožem (*wikipedia*)

Poleg prometnih povezav je bilo potrebno precej pozornosti nameniti tudi zabavnemu delu letovanja, na katerega je v svojem delu opozoril tudi Ancona. Na tem področju je prihajalo do večjih pobud, ki niso bile vselej realizirane. Med projekti velja omeniti načrt za žičnico Opatija–Učka (Vojak, 1396 m) v dolžini šestih kilometrov z vožnjo, ki bi trajala med 20 in 25 minutami. V načrtu je bila postavitev več zaprtih kabin, ki bi sprejemale do 16 oseb. Žičnica bi gostom nudila nepozabni pogled na Kvarnerski zaliv in bi tako predstavljala obogatitev turistične ponudbe Opatije in Kvarnerskega primorja. Pobudo za ta projekt je dala italijanska družba električnih žičničarjev (*Compagnia Italiana Funivie Elettriche*) v sodelovanju s podjetjem Ing. L. Znegg & C.o iz Merana. Kljub napovedi realizacije projekta v letu in pol, le ta ni bil nikoli izveden.²⁵ Poleg novih pobud so za zabavo gostov še naprej organizirali ples, koncerte, športne prireditve itd.²⁶

Večina istrskih obalnih mestec je v tem obdobju doživela organizacijski in infrastrukturni razvoj. Pojavljale so se pobude za izboljšanje prepoznavnosti obstoječih turističnih krajev na tujih tržiščih in vzpostavitev novih. 22. februarja 1925 je bilo ustanovljeno Društvo za hotele in kopališča v Umagu (*Società Alberghi e Stabilimenti di Umago d'Istria*), ki si je prizadevalo za izgradnjo novega hotela na območju Punte (del Moro), to je severno od starega mestnega jedra.²⁷ Umag je bil edini kraj v Istri,

kjer se je v medvojnem obdobju vzpostavilo novo turistično središče.²⁸ Večji organizacijski premiki so potekali na vzhodni istrski obali, delu, ki je tedaj pripadal reški provinci. V Lovranu je 1. februarja 1925 pričel delovati Urad za potovanja in turizem (*L'ufficio Viaggi e Turismo*) italijanskega državnega turističnega združenja ENIT (*Ente nazionale per le industrie turistiche*). To je bil tretji turistični urad v tej provinci, poleg tistega na Reki in v Opatiji,²⁹ medtem ko je na območju celotne Julijske krajine deloval le še ENIT-ov urad v Trstu, ki pa je beležil slabši turistični obisk, z izjemo klasičnega obdobja potovanj (poletja) na Brione in v Portorož. Delovanje tržaške podružnice je bilo v glavnem vezano na morsko turistično dejavnost.³⁰ Kot osrednja tovrstna ustanova za celotno Julijsko krajino je tržaški urad ustanovljal tudi informacijske pisarne (v Portorožu, Pulju, Gradežu, na Brionih) in sodeloval z leta 1936 ustanovljeno turistično zvezo za območje Istre (*Ente provinciale per il turismo per la Provincia d'Istria*).³¹ Velja pa poudariti, da je v letu 1925 v preostalih delih Kraljevine Italije obstajalo le še 14 tovrstnih uradov, kar kaže na pomembno turistično strateško točko, ki jo je predstavljala najvzhodnejša italijanska regija.³² Na deželni ravni pa je že od leta 1921 delovalo tudi Društvo za promet tujcev v Julijski krajini (*Società per il promovimento dei forestieri nella Venezia Giulia*).

Turističnemu razvoju Pulja, kot središča istrske province in njenega največjega mesta, v časopisju ni bilo posvečene posebne pozornosti. Eno redkih besedil se nanaša na dopis R. Braghete, ki je v puljskem časopisu *L'Azione* objavil prispevek z naslovom »Kako lahko Pulj postane turistična destinacija«, kjer opisuje, da so naravne danosti za razvoj prisotne v neposredni bližini in bi jih bilo potrebno le valorizirati na ustrezen način (sugeriral je ureditev »bujnega parka«), predvsem pa ceniti lastno morje in zrak.³³ Da je Braghetijev predlog imel dejansko težo in je bil utemeljen, nam kaže tudi

²⁸ Vukonić, *Povijest hrvatskog*, 118.

²⁹ ENIT, *Relazione 1926*, 73.

³⁰ ENIT, *Relazione 1926*, 85–86.

³¹ Šuligoj, Medarić, *Turistični prevozi*, 61.

³² ENIT, *Relazione 1926*, 74; *L'Azione, Seduta della*, 2; *Turistično društvo (Società per il Promovimento dei Forestieri) je bilo kasneje, leta 1931, ustanovljeno tudi v Izoli. Glej Šuligoj, Medarić, Turistični prevoz*, 61.

³³ *L'Azione, Perché Pola*, 2.

²⁵ *La vedetta d'Italia, La funivia*, 7.

²⁶ Baxa, *Gudia di Portorose*, 30–31.

²⁷ *L'Azione, Costituzione delle*, 2.; Blažević, *Povijest turizma*, 198.

primer pogozdovanja Malega Lošinja, kjer so med leti 1886 in 1891 z namenom polepšanja krajine in privabljanja turistov zasadili 500.000 borovcev in drugih dreves.³⁴ Njegova pobuda je bila uslišana, saj so v Pulju, posebej na obalnem območju v naslednjih desetletjih intenzivno pogozdovali in tako ustvarili pogoje za udobnejše in prijetnejše bivanje ob morju. Ta ukrep je prispeval tudi h kakovostnejšim podlagam za ureditev naravnega okolja in izgradnjo turistične infrastrukture (hoteli), ki je v času avstrijske uprave obstajala izključno le v središču mesta.³⁵ V času italijanske uprave pa so poleg hotelov ponujali svoje nastanitve na turističnem trgu tudi zasebni najemodajalci,³⁶ čeprav je z vidika hotelskih nastanitvev Pulj v medvojnem obdobju nazadoval. Če je v avstrijski dobi bilo za beleženih 9 hotelov, so v času italijanske medvojne oblasti znani le 4.³⁷

Turistični razvoj in razmere v zdravstvu

Istrski polotok ter otoka Cres in Lošinj so bili s priključitvijo h Kraljevini Italiji združeni v Istrsko provinco/pokrajino (1918/1920–1943), kjer pa so se že tekom prejšnjih stoletij³⁸ soočali z številnimi endemičnimi boleznimi in pogostimi epidemijami.

Vzroke za tako stanje lahko v prvi vrsti pripišemo slabim higienskimi razmeram, nedostopni medicinski oskrbi, slabo razviti zdravstveni (in drugi) infrastrukturi kot tudi nezadostnim ukrepom za organiziranje zdravstvenih storitev ter pomanjkljive zdravstveno-izobraževalne dejavnosti nasploh. Obenem gre vzroke pripisati tudi nezadostnemu poznavanju takratne medicinske in farmacevtske stroke. Razmere je še poslabšala prva svetovna vojna in njene negativne posledice, prisilna evakuacija civilnega prebivalstva južne Istre ter splošne gospodarske degradacije, ki je nastopila zaradi spremenjenih geopolitičnih razmer in državnih mej v povojnih letih. Opisane okoliščine so nedvomno še dodatno poslabšale sanitarno stanje in omogočile še hitrejšo širjenje nalezljivih bolezni.³⁹ Med najbolj razširjenimi nalezljivimi-socialnimi boleznimi velja izpostaviti grižo, garje, ošpice, sifilis, tifus, zlasti pa tuberkulozo, glavno povzročiteljico visoke stopnje umrljivosti in obolevnosti, ki je istrsko pokrajino postavilo v sam vrh med vsemi pokrajini Kraljevine Italije. Te razmere so v Pokrajini⁴⁰ puščale precej negativnih posledic tako v demografskem kot tudi socialnem in gospodarskem⁴¹ smislu. V tem kontekstu oziroma zaradi počasnega napredka v smeri modernizacije ter zagotavljanja zadostnih zdravstveno-higienskih standardov, je bil razvoj turizma kot gospodarske panoge izven že obstoječih in uveljavljenih turističnih »oaz« oviran. O omenjenih težavah so razpravljali tudi na V. fašističnem pokrajinskem kongresu (*Congresso provinciale fascista*) leta 1926, na katerem je istrski inženir Italo Defranceschi poudaril, da je Istra »kljub velikemu naravnemu bogastvu gospodarsko zaostala in je na zadnjem mestu med italijanskimi deželami.« »Zakaj?«, se sprašuje: »Brez obotavljanja

³⁴ Dlaka, *Ljekoviti otok*, 17. *Tovrstne pobude so bile v predvojnem obdobju zelo pogoste tudi v drugih krajih Avstrijskega primorja, kjer so se ustanavljala društva za olepšavo in pogozdovanje mest in krajev.*

³⁵ Blažević, *Turizam Istre*, 162.

³⁶ *L'Azione*, *Per chi vuol*, 2. *O svoji dejavnosti so morali najkasneje do sredine meseca maja poročati puljski občini.*

³⁷ Del Vecchio, *Povijest turizma*, 26. *Potrebno je tudi vzeti v obzir, da je v celotni Puljski občini in samem mestu po prvi vojni prišlo do velikega demografskega padca. Po zadnjem avstrijskem popisu prebivalstva iz leta 1910 je bilo v mestu 58.562 civilnih prebivalcev in 16.014 pripadnikov vojske, puljski okraj pa je imel skupaj 70.948 prebivalcev. Leta 1921, v času prvega italijanskega popisa prebivalstva, je v mestu živelo 37.067, v občini/okraju pa 49.323 prebivalcev. Padec števila prebivalstva je bil posledica vojne, pandemije španske gripe in epidemičnih okužb, v prvi vrsti tuberkuloze. Negativni trend prebivalstva pa je mogoče povezati tudi z odhodom časnikov in državnih uradnikov po koncu vojne, kar je bilo urejeno z ukazom italijanskega Pomorskega poveljništva v Pulju 15. Novembra 1918. Emigracija iz puljskega okraja se je nadaljevala tudi v prihodnjih letih, deloma zaradi velikih odpuščanj iz puljske ladjedelnice. V: Perselli, *Il censimento*, 269–270; Dukovski, *Fašizam u Istri*, 159, Mandić, *Istra u vihoru*, 215; *Spezialortsrepertorium*.*

³⁸ Več o tem vprašanju v: Glesinger, *Zdravstvene prilike*, 13–24; Bertoša, *Istarsko rano*, 88–89.

³⁹ Dukovski, *Fašizam u Istri*, 139–146; Bader, *Zaboravljeni egzodus*, 178–190.

⁴⁰ O epidemij, obolevnosti in umrljivosti omenjenih bolezni v času italijanske medvojne uprave (1918–1940) več v: Radošević, *Pomor od tuberkuloze*, 113–140; *Higijenske i zdravstvene*, 99–123; *Od gambuzija*, 509–530; *Bolesti u sjeni*, 55–79; *Smrt na krilima*.

⁴¹ Benito Mussolini je v italijanskem senatu 20. maja 1925 o gospodarskem razvoju Pulja povedal sledeče: »Od vseh mest, ki smo jih združili, je edino Pulj še danes v žalostnem položaju. Cela dolina Soče do Gorice je plodna...Vedno je pomembno, častni senatorji, da po vojaški in politični zmagi, zmagamo tudi v gospodarski bitki, sicer se razume, da je priključitev k matični državi spremljala beda in propadnje«. V: *L'Azione*, *La brillante*, 2.

Na portoroški plaži, 1926 (wikipedia)

lahko odgovorim, da je prvi in glavni razlog istrske zaostalosti pomanjkanje pitne vode, kar posledično povzroča visoko stopnjo obolevnosti zaradi malarije, ki se ohranja na območjih močvirij in ribnikov. Le ti so tudi edini vodni izviri za prebivalstvo in živino, a hkrati tudi glavni povzročitelji anofelizma [večje prisotnosti komarjev iz rodu Anopheles, ki prenaša bolezen, op. M. R.]. Pomanjkanje vode in malarija onemogočata razvoj istrskih mestec, ki bi lahko postala privlačna za poletno letovanje in kopanje. Novi turistični kraji bi lahko konkurirali že obstoječim destinacijam, kot so Opatija, Portorož, Brioni in Lošinj, saj je potrebno upoštevati, da Istra predstavlja najbližji izhod na morje za večji del Srednje Evrope.⁴² Da je Defranceschijeva analiza temeljila na znanstveni osnovi, potrjuje tudi primer Brionov iz začetka 20. stoletja, kjer so po prihodu dr. Roberta Kocha (1900–1902) z uvajanjem preventivnih in kurativnih metod na otokih uspešno izkoreninili malarijo.⁴³ Izkoreninjenje malarije je bilo uspešno predvsem zaradi zadostnih finančnih sredstev, ki jih je v sanacijo vložil lastnik, avstrijski magnat Paul Kupelwieser, kot tudi dejstvo, da je bilo z edipemio-loškega vidika lažje nadzorovati otoke, kot pa celotni istrski polotok, saj je bilo na slednjem potrebno vložiti veliko več finančnih sredstev, investirati v infrastrukturo (vodovodno omrežje) in melioracijo tal. Večina ukrepov pa je bila delno realizirana šele v 30-ih letih 20. stoletja. Četudi je bil proces dolgotrajnejši, so do leta 1940 vendarle bila vsa večja istrska mesta, z izjemo Vrsarja, Rovinja, Kanfanar-

⁴² *L'Azione, La brillante*, 2.

⁴³ *Mlinarić, Privatni projekti*, 145.

ja, Bal, Žminja, Svetvinčenta in Vodnjana, priključena na vodovodno omrežje. To je nedvomno prispevalo k dvigu higienskega in splošnega življenjskega standarda. Napredek je bil viden na področju zdravstva, zlasti pa gospodarstva na območju doline reke Mirne in Raše ter nekdanjih koprskih solin, kjer so na začetku 30-ih let z melioracijami ustvarili nove obdelovalne površine in sanirali nekdanja malarična območja. Z lavricidno metodo, ki so jo pričeli uvajati sredi 20-ih letih, je bila konec 30-ih let malarija v

Istri že skoraj izkoreninjena, kar pomeni tudi, da so bile turizmu odprte možnosti za nadaljnji razvoj, zlasti v primerjavi s prvimi povojnimi leti, ko je bila malarija v endemični ali sporadični obliki, prisotna na več kot polovici območja celotne pokrajine.⁴⁴

Po koncu prve svetovne vojne je prišlo do ponovnega porasta malarije tudi zaradi povratka obolelih vojakov iz malaričnih bojišč (Albanija, Soška fronta-Piava). K pojavu je botrovala tudi zapuščenost obdelovalnih površin, kar je dodatno pripomoglo k razširitvi malaričnih komarjev in drugih socio-ekonomskih ter zdravstveno-organizacijskih dejavnikov za porast bolezni. Leta 1924, torej šest let po koncu vojne, so zabeležili velik izbruh epidemije tako v obalnem kot celinskem delu Istre, z najvišjo stopnjo obolevnosti na območju Poreča, kjer je bilo 126 smrtnih primerov in preko 3.000 obolelih (1% celotne populacije). Te razmere pa naj ne bi vplivale na razmere v zdraviliško-kopaliških destinacijah, kjer so dosledno skrbeli za preventivo in kurativo. Turistični kraji so z različnimi ukrepi (gospodarski, infrastrukturni) uspešno preprečili širitev bolezni, kar pa ni veljalo za istrsko podeželje.⁴⁵ Med morskimi zdravilišči in bolnišničnimi ustanovami, kamor so zahajali tuji državljani,⁴⁶ je negativne posledice malarije leta 1925 izkusilo le morsko zdravilišče sv.

⁴⁴ *Doblanović, Planovi i realizacija*, 61–67; *Doblanović, Razvoj i realizacija*, 69–74; *Radošević, Smrt na krilima*, 67–68, 189–196, 243–245, 252.

⁴⁵ *Giuseffi, Studio della*, 8, 54; *ICDS, Statistica delle*, 4-5, *L'Azione, La protesta*, 2.

⁴⁶ *Večinoma so na zdravljenje prihajali otroci iz Istre in Duna-ja, ki so oboleli za skrofulozo, kostno in skleпно tuberkulozo,*

Pelagija v Rovinju (*Ospizio Marino San Pelagio di Rovigno*). Kljub preventivnim ukrepom z mrežami proti komarjem, ki so jih postavili na okna spalnic, je ravno v letu 1925 za malarijo v okrevališču obolelo 60 dunajskih otrok. Ta dogodek je vplival na upad obiska dunajskih otrok, od leta 1928 pa v zdravilišče sploh niso več prihajali.⁴⁷

Za potencialne avstrijske, nemške, madžarske, češke in druge turiste iz srednje Evrope, je malarija predstavljala eksotično bolezen in kot taka ustvarjala občutek strahu, kar je povzročalo previdnost pri izbiri teh morskih destinacij za turistični oddih. Turisti niso želeli obiskati krajev, ki bi bili kakorkoli »obremenjeni«. Tako je leta 1925 tudi dunajski tisk, zlasti *Der Morgen* in *Neue Freie Presse* »izkoristil«⁴⁸ podatke iz italijanskega uradnega lista *Gazzetta Ufficiale* o razširjenosti omenjene bolezni in želel opozoriti svoje državljane o potencialni nevarnosti okužbe z malarijo v Italiji, med drugim tudi v istrskih obmorskih turističnih destinacijah ali v Rimu, kjer so se zaradi razglasitve Svetega leta pripravljali na številne skupine romarjev.⁴⁹ Taki zapisi so seveda povzročili pravo paniko med istrskimi zdraviliško-kopališkimi destinacijami, posebno med hotelirji v Portorožu in na Brionih, kjer so se morali soočiti s številnimi odpovedmi prihodov. O tem je bil s strani avstrijskega konzula že 28. aprila obveščen tudi istrski prefekt v Trstu, ki je nemudoma pričel z intenzivno korespondenco v zvezi s to problematiko s pristojnimi lokalnimi in državnimi zdravstvenimi institucijami ter političnimi organi.⁵⁰ Po intervenciji italijanskega ministrstva za zunanje zadeve ter nacionalnih in deželnih turističnih združenj je avstrijski tisk v objavi zavrnil svoje prejšnje trditve in *ugotovil*, da so »v Italiji zdravstvene razmere odlične«. Istrski tiskani mediji niso pozabili poudariti, da so ti turistični kraji nastali že v obdobju avstrijske uprave in da so v nekdanji dvojni monarhiji veljali za idealne kraje

za počitek in zdravljenje. Hkrati je tudi *Gazzetta Ufficiale* po hitrem postopku objavila nove oziroma posodobljene podatke o topomalaričnih istrskih območjih, v katerih so poudarili, da se turistična mesta na istrski obali nahajajo izven teh območij.⁵¹ Po drugi strani je omenjena epizoda vplivala na boljšo odzivnost političnih in zdravstvenih oblasti do problema prisotnosti malarije v istrski provinci v drugi polovici 20-ih let. Za izkoreninjenje malarije so uporabili popolnoma novo biološko in kemično zdravilo – *larvicid*, ki so ga kupili tudi s finančno pomočjo fundacije Rockefeller in Ministrstva za notranje zadeve (Generalni direktorat za zdravje).⁵²

Druga velika grožnja, v smislu smrtnosti, ki je bila veliko pogubnejša od malarije, je bila tuberkuloza. Slednja je v istrski provinci v letih po prvi svetovni vojni letno zahtevala okrog 1.000 žrtev (oziroma 3 promile prebivalstva). Bolezen je bila poznana tudi izven Istre, Italije in v drugih evropskih državah, saj je bila povsod med glavnimi vzroki umrljivosti zaradi nalezljivih bolezni. Zaradi tega ni zbujala takšnega strahu med tujimi gosti kot malarija.⁵³ Dogajalo se je ravno nasprotno: tuberkulozni bolniki so prihajali v Istro in na kvarnerske otoke zaradi zdraviliškega turizma, kjer so se na svežem morskem zraku in nastanjeni v posebnih sanatorijih (zato, da se niso mešali z ostalimi gosti) lahko zdravili. Ena od nalog zdraviliške komisije na Lošinju (ustanovljena leta 1892) je bil tudi nadzor nad prihodom oziroma spoštovanjem prepovedi sprejemanja bolnikov s tuberkulozo v akutni fazi. Slednji so namreč v vse večjemu številu prihajali na otok in iskali nastanitve tudi pri zasebnikih. Komisija si je zato prizadevala, da se bolezen ne bi razširila med domačini. Kljub temu ni bilo mogoče v celoti preprečiti širitev bolezni oziroma docela uspešno izvajati preventivne ukrepe. Zaradi tega se je tuberkuloza na Lošinju ter v manjšem obsegu v Istri širila med lokalnim prebivalstvom.⁵⁴ V tem primeru smo priča nasprotnemu učinku, turisti so

rahitisom, anemijo in drugimi boleznimi. Iz omenjenih območij so na zdravljenje prihajali tudi po koncu vojne.

⁴⁷ *Istarski list*, *Borba protiv*, 2; *Rudelić*, *Povijest medicine*, 169; *Marić*, *Ujčić*, *Špicije*, 13.

⁴⁸ *Epidemija malarije se je v Istri pojavila še leta 1924*.

⁴⁹ *Gazzetta*, *Regio decreto*, 168-169; *L'Azione*, *Le zone*, 2; *La malaria*, 2; *La protesta*, 2; *Der Morgen*, *Die Adriabader*, 7; *Neue Freie Presse*, *Eine malaria*, 10.

⁵⁰ *DAPA-PUP*, 1925, f: X-4/2; *PAK-OI*, 1925, f: XIV; *Il Piccolo*, *Un tiro*, 2; 3. 5. 1925, *Il popolo di Trieste*, *La reazione*, 2.

⁵¹ *Il Piccolo*, *La losca campagna*, 2; *Una smentita*, 2; *La protesta*, 2; *L'Azione*, *Le condizioni*, 1, *Malaria e chinino*, 2; *Neues Montagblatt*, *Die kroatischen*, 8; *Gazzetta*, *Regio decreto*, 1906.

⁵² *Radošević*, *Od gambuzija*, 524-528.

⁵³ *Glede smrtnosti zaradi TBC v evropskih državah glej Zupanič Slavec*, 2009, 30.

⁵⁴ *Grmek*, *Medicinski i socijalni*, 234-235; *Dlaka*, *Ljekoviti otok*, 19-21.

bili namreč tisti, ki so prenašali okužbe na domačine. V namene preprečevanja širjenja nevarnih nalezljivih bolezni so italijanski sanitarni organi leta 1925 izdali odlok o prepovedi prihoda na Lošinj vsem tuberkuloznim bolnikom ter vsem obolelim za nalezljivimi boleznimi. Po tem obdobju je prišlo do zaprtja ali prodaje večine zdraviliških in turističnih objektov, kar je pomenilo, da je otok postal večinoma le poletna kopališka destinacija.⁵⁵ Podobno so si tudi druga zdravilišča in letovišča že na začetku 20. stoletja prizadevala, da bi se bolne turiste oziroma tiste na zdravljenju, umaknila z območja, kjer so se kopali in zadrževali ostali turisti. Na ta način so skušali preprečiti širjenje bolezni ter izgubo drugih turistov, ki z bolnimi niso želeli biti v stiku. Za bolne so si tako prizadevali postaviti ustrezne zdraviliške objekte, ki pa bi bili primerno oddaljeni od turističnega središča. Zdraviliška komisija v Opatiji je že leta 1902 predvidela 10.000 kron za gradnjo bolnišnice za bolnike z nalezljivimi boleznimi. Bolnišnica naj bi svoja vrata odprla leta 1905 v Voloski, ali je do uresničitve načrta dejansko prišlo, pa ni jasno.⁵⁶

Omenjene bolezni oziroma vse potencialne okužbe so turistične destinacije skušale imeti pod nadzorom zlasti v poletnih in jesenskih mesecih, ko je bilo največ turistov. Tako so poostrihili higienski nadzor nad nastanitvenimi kapacitetami (hoteli in zasebniki), na kopališčih ter nad živilskimi izdelki.⁵⁷ Zahvaljujoč preventivnim ukrepom v celotnem medvojnem obdobju v osrednji istrskih turističnih središčih ni izbruhnila niti ena epidemija.

Obisk turističnih zdraviliških krajev Avstro-Ogrske in Kraljevine Italije

Kraji, ki so bili z zakonom razglašeni in bili imenovani za zdraviliške kraje oziroma zdravilišča, so bili dolžni beležiti podatke o obisku. V analizo sva vključila podatke uradnih statističnih letopisov,⁵⁸

⁵⁵ Blažević, *Povijest turizma*, 204; Dlaka, Gović, *Lošinjski hoteli*, 6, 15, 16.

⁵⁶ AST, *Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni)*, š. 1220: *Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca*, 31. 12 1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 4.

⁵⁷ *L'Azione, Al convegno*, 2; PAK-OK, f.: IV, 5. 5 1925.

⁵⁸ Kljub temu so tudi uradni podatki lahko nepravilni ali zavajajoči. O tem piše že časopis *L'Azione*, ko opozarja na pomanjkljivost pri beleženju oziroma pomanjkljivem vpisu-

ki prikazujejo dotok turistov in tako omogočajo oceno trenda uspešnosti razvoja destinacije, saj večje število gostov prinaša višji prihodek (taksa, nastanitev, koriščenje storitev v letoviščih). Tako je v obdobju pred prvo svetovno vojno, točneje leto pred njenim začetkom, kot najuspešnejše letovišče oziroma turistični kraj po skupnem številu gostov bila Opatija, ki je po podatkih avstrijske statistike za leto 1913, dosegla višek obiska z 49.187 gosti. Poleg turistov je bilo zabeleženih še 9.099 izletnikov oziroma obiskovalcev,⁵⁹ ki so se v kraju zadržali do 48 ur in bili oproščeni plačila zdraviliške takse. Kljub relativno poznim začetkom je po številu turistov Opatiji sledil Lovran z 11.950 gosti, ki je dobro izkoristil bližino znanega in mondenega letovišča. Lošinj in Portorož sta presešla 8.000 oziroma 7.000 turistov, Brioni pa 5.000 (pri čemer slednji niso imeli uradnega statusa zdravilišča) (graf 1). V letu vojne razpolagamo le z delnimi podatki o obisku, in sicer je bilo do konca julija 1914 v Opatiji registriranih 21.141, v Portorožu 2.937, Malem in Velikem Lošinj 3.580, Lovranu 7.323 in na Brionih 3.270 turistov.⁶⁰ Povsem jasne slike o obisku v celi sezoni torej nimamo.⁶¹

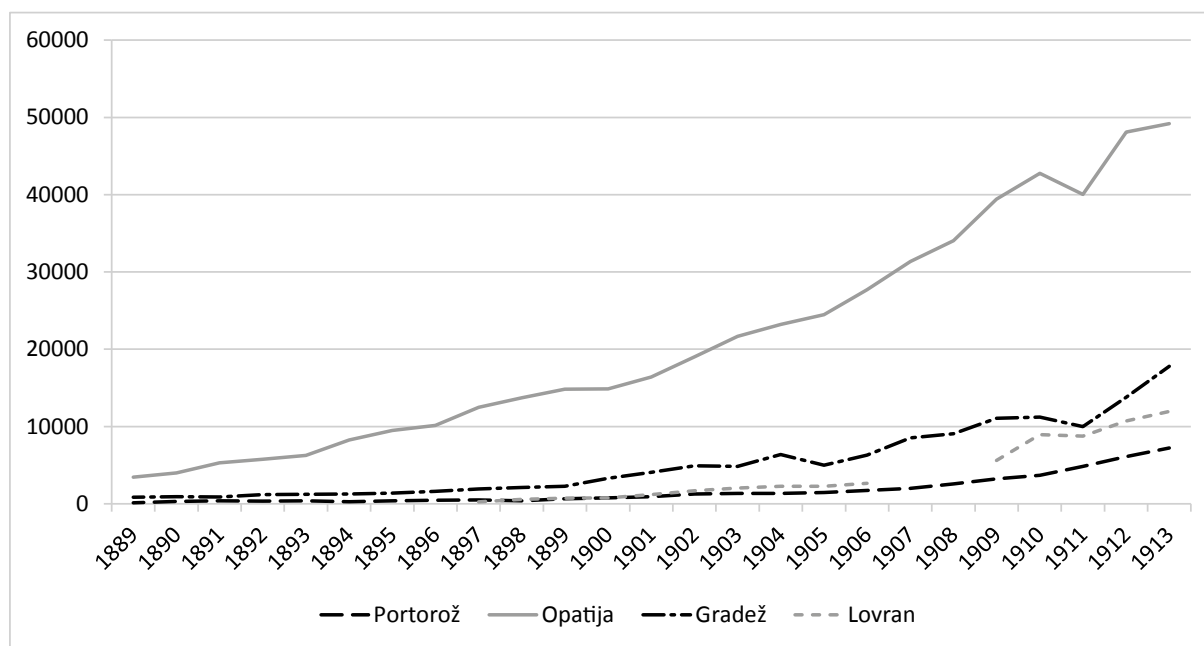
Uspešni razvoj morskih zdravilišč je prekinila prva svetovna vojna. Po njej so nastopile nove politične, družbene in gospodarske razmere. Kraljevina Italija si je prizadevala za razvoj turizma (tudi kasnejša fašistična politika, ki ji je spodbujanje turizma v novih provincinah predstavljal eno izmed sredstev za učvrstitev nacionalne pripadnosti in oblasti). Kljub temu je vojna na območju pustila

vanju gostov. Prijavljali naj se ne bi iz različnih razlogov, kot recimo zaradi obiska sorodnikov ali prijateljev, ali ker so se želeli izogniti plačilu dajatve (turistične takse). V: *L'Azione, I dati*, 2. Seveda je časopis zagovarjal idejo, da je realni obisk veliko večji kot tisti, ki je bil zabeležen.

⁵⁹ AST, *Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lusinpico*, š. 2862: *Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1911, 1912, 1913. Leto 1911 je bilo 6.960, leta 1912 pa 6.590 obiskovalcev.*

⁶⁰ *Österreichische Statistik, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.; Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehrs für das Österreichische Küstenland, Bericht, 1917, 64. Podatki za leto 1914 so do 31. 7. 1914, za Brijone pa tudi za leto 1913.*

⁶¹ Zanimivo bi bilo opazovati gibanje turistov na območju med vojno, ko je le to bilo najbrž manjše, vendar kljub temu prisotno. Vendar to ni predmet obravnave prispevka.

Graf 1: Gibanje turistov v Opatiji, Portorožu, Lošnju in Lovranu do prve svetovne vojne.⁶²

posledice. Spremenjene geopolitične razmere in nove državne razmejitve so seveda vplivale tudi na dotok (tujih) gostov. Turistični kraji, ki so v okviru prejšnje države veljali za morske bisere, so v novi državi postali le ena izmed mnogih destinacij.

Prelom oziroma ponovno priložnost za oživitev turizma je predstavljalo leto 1925, ko je prišlo do revitalizacije turistične dejavnosti, vsaj z vidika gostote obiska. Tega leta so namreč v večini turističnih krajev zabeležili večji dotok turistov oziroma je njihovo število končno doseglo predvojno stanje. Z vidika turističnega obiska je bilo to leto – Sveto leto (*Anno Sancto*) rekordno v celotnem medvojnem obdobju. V Kraljevini Italiji je bilo zabeleženih 1.100.000 nočitev. Sveto leto⁶³ je v administrativnem pogledu precej olajšalo potovanje (prečkanje meje brez potnega lista) številnim romarjem in prav tako turistom. Tudi istrske morske turistične destinacije so beležile rekorden obisk, vendar to najverjetneje ni bilo povezano le s Svetim letom, ampak tudi z modernizacijskimi procesi, ki so potekali na območju, umiritvijo razmer po vojni, obnovo turistične infrastrukture, itd.⁶⁴

⁶² *Österreichische Statistik; za Lovran tudi Zadel, Rudan, Razvoj smještajnih, 157. Podatki za leto 1907 in 1908 manjkajo.*

⁶³ *Glavna destinacija romarjev je bil Rim, za njim pa Padova, Assisi, Loreto in Pompeji.*

⁶⁴ *La vedetta d'Italia, Anno Santo, 4; ENIT, Relazione 1925, 53, 77, 94-95; Blažević, Turizam Istre, 116.*

O prvih težkih povojnih letih za turizem pišejo tudi v ENIT-ovem poročilu o turistični dejavnosti za obdobje 1920–1924, kjer je izpostavljeno, da je bila hotelska infrastruktura na območju Kvarnerja vsaj do leta 1922 v slabem stanju in so se na območju še čutile posledice vojne in povojnih razmer.⁶⁵ Ravno sredi 20-ih let pa je mogoče zaznati, da so si turistični kraji vsaj deloma opomogli in lahko ponovno konkurirali z drugimi morskimi destinacijami. Tega so se zavedali tudi na Dunaju, kjer so do konca prve svetovne vojne tudi »tržili« te kraje kot morske bisere, a so po njej večinoma pripadli Kraljevini Italiji. V tem kontekstu »izgube« je mogoče razumeti tudi negativno propagando oziroma poskuse diskreditacije obiska, ki je bil prisoten v dunajskem tisku (*Der Morgen, Neue Freie Presse*). Tamkajšnji časopisi so namreč širili novice o domnevni razširjenosti malarije v Istri. Očitno pa difamatorna propaganda le ni bila tako uspešna, saj je obisk turistov ravno v letu 1925 dosegel rekord v celotnem medvojnem obdobju.

Statistični podatki, ki jih je za obisk v tem letu objavil Statistično-ekonomski inštitut iz Trsta (*Istituto statistico-economico annesso alla R. Università degli studi economici e commerciali di Trieste*) kažejo naslednjo sliko:

⁶⁵ *ENIT, Relazione 1924, 86.*

Tabela 1: Število turistov v obmorskih krajih Julijske krajine leta 1925

Turistični kraj	Število turistov leta 1925
Opatija	42.723
Portorož	9.093
Lošinj (Mali in Veliki)	5.845 ⁶⁶
Lovran	8.481
Brioni	3.908

Na podlagi statističnih podatkov o obisku morskih zdravilišč pred in po prvi svetovni vojni je mogoče ugotoviti, da je Opatija leta 1925 skoraj dosegla predvojni obisk;⁶⁷ oziroma je bil obisk tega leta za 13% nižji od predvojnega viška. Če pogledamo širšo sliko turističnega obiska v Opatiji do konca 20-ih let, lahko opazimo, da je vseskozi obisk naraščal, a kljub temu je pa je vse do leta 1947 največ gostov beležila ravno v Svetem letu 1925.

V Lošinju obisk ni dosegel predvojnega stanja, saj je bil leta 1925 za 31% manjši. Podobno je bilo tudi v Lovranu, kjer je bil obisk manjši za 29%. Na Brionih je bilo leto 1925, predvsem pa 1926 po številu obiskovalcev v medvojnem obdobju rekordno (leta 1925 3.908 in 1926 4.068). Kljub temu je v primerjavi z letom 1913 obisk leta 1925 manjši za 28%, leta 1926 pa še za 25%. V naslednjih letih je obisk še naprej upadal. Leta 1927 je bilo 3.573 in leta 1928 3.119 turistov.⁶⁸ Za razliko od preostalih primerov pa je obisk v Portorožu tega leta v primerjavi z letom 1913 narasel za kar 26% in je torej znatno presegel predvojni višek.⁶⁹ »Krizo« zaradi odpovedi prenočitev so očitno uspešno prebrodili in celo presegli obisk izpred vojnih let.

O obisku v letu 1925 (in kasneje) razpolagamo s podrobnejšimi podatki o izvoru turistov le za Opatijo (tabela 2).⁷⁰

Tabela 2: Izvor turistov v Opatiji v prvem polletju 1925⁷¹

Država	Število turistov
Madžarska	5.578
Avstrija	3.220
Češkoslovaška	2.851
Nemčija	2.485
Italija	1.708
Jugoslavija	1.587
Poljska	okrog 535
Romunija	271
Anglija	148
Severna Amerika	okrog 63
Švica	40
Francija	34
Južna Amerika	13
Švedska	8
Egipt	6
Druge države	169
Skupaj	18.716

Kot je razvidno iz tabele, je v prvem polletju 1925 v Opatiji letovalo manj kot polovica vseh turistov. Večina gostov je prihajala iz Madžarske, Avstrije, Češkoslovaške in Nemčije, kar se je nadaljevalo tudi v naslednjih letih (glej tabela 3). V drugi polovici leta so zabeležili še 24.007 turistov. Glede na to, da se je že na začetku prvega desetletja obisk v kraju začel večati v poletni sezoni, je verjetno, da se je trend nadaljeval in da je glavnina turistov šele prihajala. To potrjuje tudi podatek iz časopisa *Cronaca dell'Istria*, ki je objavila statistiko do začetka septembra, ko je število turistov prišlo na 36.747.⁷² Do konca leta je v Opatijo prišlo še 5.976 turistov. V naslednjih letih je obisk v Opatiji deloma upadel, zlasti leta 1927, nato si je ponovno opomogel in leta 1930 presegel 40.000 gostov.

Statistični inštitut je v besedilu izpostavil uspešni turistični razvoj obmorskih krajev v Julijski krajini, predvsem Portoroža in Gradeža, ki sta v obdobju 1920–1925 pridobila na novi namestitveni infrastrukturi (hoteli in penziona). Čeprav velja

⁶⁶ Sokolić, *Povijest turizma*, 37.

⁶⁷ Kavrečič, *Klabjan*, »Na najlepše morje«, 193; Avelini-Ho-ljevac, *Statistische Analyse*, 198–199.

⁶⁸ Avakumović, *Razvoj i sadašnji*, 534

⁶⁹ Podobno kot v Portorožu je bilo z vidika obiska leto 1925 najuspešnejše tudi v Gradežu. Leta 1913 je imel 17.792 gostov, leta 1925 pa 21.721, kar predstavlja porast za 22%. V: *Österreichische Statistik*, Band 14, Heft 2, 1913, *Neue Folge*; Livi, *L'economia della*, 90.

⁷⁰ *L'Azione*, *Statistica dei forestieri*, 4.

⁷¹ V časopisu je navedeno: "Statistica dei forestieri arrivati ad Abbazia nel primo semestre 1925". Iz tega sva sklepala, da gre za turiste, to je prijavljene goste, ki so se v kraju zadržali dlje kot 48 ur in ne za obiskovalce, ki so v kraju manj kot 48 ur in navadno ne plačajo turistične takse.

⁷² *L'Azione*, *Statistica dei forestieri*, 4; *Cronaca dell'Istria*, 4.

mnenje, da se v medvojnem obdobju turizem v italijanskih »odrešenih« provincah, ki jih je priključila po vojni, ni tako uspešno razvijal kot v avstrijski dobi, pa podatki o Portorožu dajejo drugačno sliko. Med vojnama naj bi Portorož razpolagal s 1700 ležišči, medtem, ko naj bi jih je pred vojno imel 1000.⁷³ Letno naj bi kraj pridobil celo okrog 50 novih ležišč (Livi, 1926, 90).

Glede strukture gostov (tabela 3) so, kljub zaskrbljenosti zaradi spremenjenih političnih okoliščin, tudi po vojni prevladali turisti iz nekdanjih dežel Avstro-Ogrske (Avstrijci, Madžari, Čehoslovaki) ter Nemci, počasi je naraščalo število domačih/italijanskih gostov. Razpolagamo s podatki za Opatijo, kjer je bilo leta 1925 največ Madžarov (25,7%) in Avstrijcev (20%), sledili so jim gosti iz Češkoslovaške (15,9%), Nemčije (12,1%) in šele nato iz Italije (9,9%). Gostov iz Jugoslavije je bilo 9,5%.⁷⁴ Podatki za Opatijo kažejo še na relativno skromen obisk domačih, to je italijanskih, turistov. Podobno je bilo tudi pred vojno, ko so Opatijo leta 1913 v največji meri, kar 86%, obiskali gosti iz domače Avstro-Ogrske (42.307), v veliko manjšem številu so prihajali iz ostalih evropskih (6.741–13,70%) in neevropskih (139–0,28%) držav. Izmed evropskih držav so največji delež turistov predstavljali Nemci s 3.195 (47,40%) in Rusi z 2.254 gosti (33,40%). Gostov iz Italije je bilo 77, kar je pomenilo le dober odstotek.⁷⁵

Za obisk turističnih krajev v naslednjih letih je veljal splošni padec (graf 2). K temu je konec desetletja pripomogla tudi svetovna ekonomska kriza, ki je prizadela tudi turistično dejavnost. Obisk v obravnavanih letoviščih je tako že leta 1926, ko je bil sicer na državni ravni sprejet zakon o turistični dejavnosti,⁷⁷ doživel upad. Na Lošnju je število gostov v naslednjih letih upadalo: leta 1926 so jih zabeležili 4.606, leta 1927 pa 3.196. Slabemu turističnemu obisku je sledilo zapiranje hotelov in penzionov in leta 1928 prenehanje delovanja zdraviliške komisije (ponovno je pričela z delovanjem leta 1935). Število obiskovalcev je v naslednjih letih še naprej upadalo in se umirilo sredi 30-ih let. Proti koncu desetletja je obisk ponovno počasi naraščal z 2.277 gosti leta 1937 in 2.318 leta 1938.⁷⁸ Kot poskus privabljanja tujih gostov so, podobno kot pred prvo svetovno vojno, uvajali popuste za potovanje. Tako so na primer od leta 1926 nudili 50% popust za potovanje z italijansko državno železnico potnikom, ki so odšli na letovanje v severno Jadranska letovišča v poletni sezoni ali oprostitev plačevanja turistične takse.⁷⁹ Glede na to, da se število domačih gostov v prihodnjih letih ni bistveno povečalo (na primeru Opatije se je celo zmanjšalo), lahko sklepamo, da ti ukrepi niso bili uspešni.

Tabela 3: Število gostov v Opatiji po državi izvora v obdobju 1925–1930.⁷⁶

DRŽAVA	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Italija	4.237	4.805	4.387	4.264	4.456	4.075
Madžarska	10.990	9.074	8.115	8.567	7.991	7.879
Avstrija	8.545	6.961	4.531	4.877	4.539	6.074
Češkoslovaška	6.805	4.780	2.706	3.227	4.742	5.734
Nemčija	5.166	3.963	5.379	7.226	10.199	11.221
Jugoslavija	4.059	5.026	1.811	1.376	1.501	1.285
Poljska	1.200	625	502	657	913	1.232

⁷³ Brezovec navaja podatek 800 ležišč. V: Brezovec, *Razvoj hotelske*, 119. Nasploh se podatki razlikujejo glede na poročila. Različne podatke o številu nastanitev, sob ali ležišč dobimo tudi v turističnih vodnikih.

⁷⁴ Livi, *L'economia della*, 90.

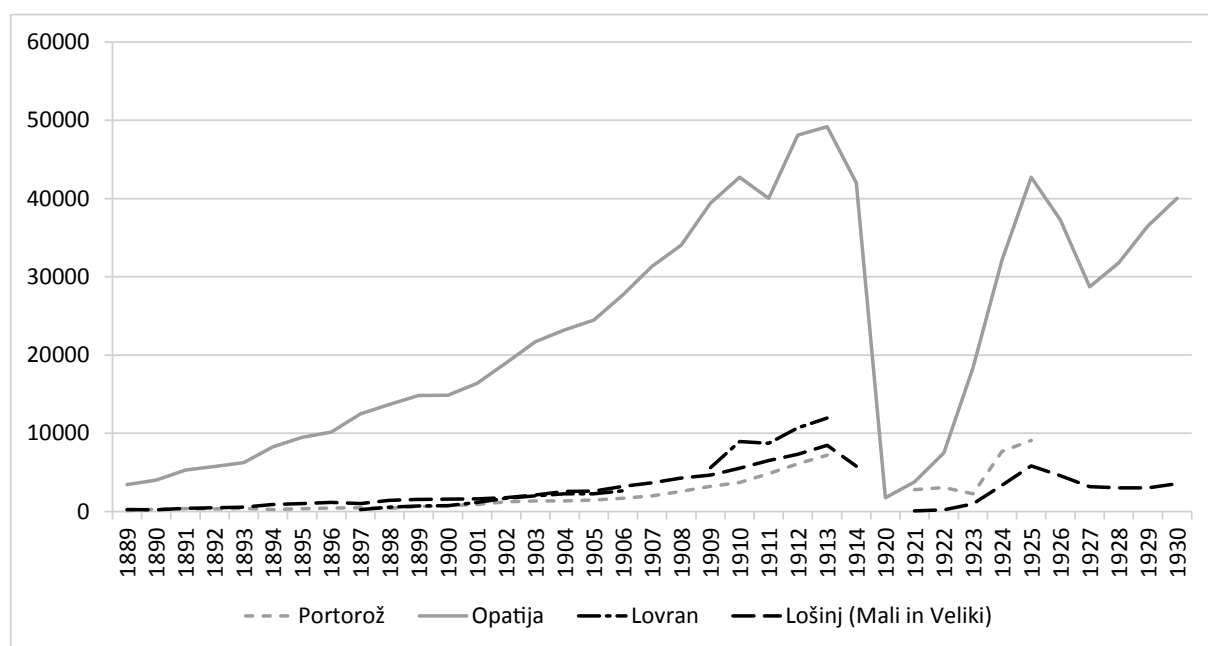
⁷⁵ DAR, 174, *Lječilišno povjerenstvo Opatija, Kur-Kommissoin Abbazia, 1889-1919*, Tiskovine, š. 12: *Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1913*.

⁷⁶ DAR, 174, *Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro*, 6. 1 1926, 10. V tabeli niso zajeti podatki za vse evropske države.

⁷⁷ 15. 4. 1926, *Regio Decreto-Legge 15 Aprile 1926, št. 765-»Provvvedimenti per la tutela e lo sviluppo dei luoghi di cura, di soggiorno o di turismo«*. Z zakonom so želeli urediti oziroma organizirati vodenje zdraviliških, letoviških in turističnih krajev za zagotavljanje ureditve, skrbi in promocije turističnih destinacij.

⁷⁸ Sokolić, *Povijest turizma*, 38–42.

⁷⁹ Šuligoj, *Medarić, Turistični prevozi*, 61.

Graf 2: Gibanje turistov v Opatiji, Portorožu, Malem in Velikem Lošinju in Lovranu v obdobju 1889–1926⁸⁰

Zaključek

V prispevku sva se osredotočila na turistični razvoj obmorskih destinacij v Istri in na Kvarnerskih otokih od konca 19. do začetka 20. stoletja. Obravnavala sva obdobje, ko je turizem postal pomembna turistična dejavnost tudi na tem območju, čeprav je bil v obdobju do prve svetovne vojne omejen pretežno na elito, to je tisti družbeni sloj, ki si je turistične storitve lahko privoščil. S koncem prve svetovne vojne se je končalo obdobje modernega elitnega turizma, pri tem pa je na obravnavanem območju prišlo tudi do drugih sprememb. Do prve svetovne vojne je bilo območje, kjer so se uspešno turistično razvijali nekateri obmorski kraji (Opatija, Portorož, Lošinj, Brioni), del Avstrijskega primorja, po njej pa je z rapalsko mejo pripadlo Kraljevini Italiji. V novih okoliščinah in državni ureditvi so se nekdanje elitne turistične destinacije z dobro razvito turistično infrastrukturo znašle kot marginalne, ene izmed mnogih v kraljevini. Vendar je, kljub splošnemu mnenju, da Italije ni zanimalo spodbujati turističnega razvoja na tem območju, le to predstavljalo tudi del »odrešenih« provinc, kjer so s spodbujanjem turističnega obiska lahko povečali njegovo »pripadnost« Italiji. Čeprav se v prispevku s tem vidikom nisva podrobneje ukvar-

jala, je vendarle moč opaziti, da je Italija z določenimi modernizacijskimi ukrepi spodbujala razvoj tega območja tudi v turističnem smislu. Pri tem je opozarjala na slabo stanje turistične infrastrukture in počasno rast turistične dejavnosti v Istri, ki pa si je sredi 20-ih let postopoma opomogla. Na to kažejo tudi statistični podatki, ki leto 1925 uvrščajo v sam vrh medvojnega turističnega obiska. Zato se je postavilo vprašanje ali je ta rekordni obisk mogoče pripisati razglasitvi Svetega leta, ko je bilo potovanje z »birokratskega« vidika olajšano. Glede na razpoložljive podatke lahko sklepamo, da je razglasitev Svetega leta pozitivno vplivala na turistični obisk, vendar to ni bil edini razlog oziroma osrednji dejavnik, ki je spodbudil in omogočil večji obisk. Po drugi strani tudi poskusi diskreditacije italijanskih letovišč v Istri s strani dunajske propagande o domnevni razširjenosti nalezljivih bolezní očitno ni negativno vplival na obisk. Najverjetneje velja rekorden obisk leta 1925 pripisati drugim razlogom, kot so umiritev razmer po vojni, ponovna oživitev turistične dejavnosti, obnova prometne infrastrukture, izboljšanje zdravstvenih razmer ter postopno uspešno zatrtje nalezljivih bolezní (malaria in tuberkuloza). Dokončanje investicij oziroma modernizacijskih vlaganj je potekalo po drugi svetovni vojni, kar se je sicer pričelo v 30-ih letih z infrastrukturnimi vlaganji in melioracijami v dolini reke Mirne in Raše ter z dokončanjem dela

⁸⁰ Glej graf 1 in Livi, *Leconomia della*.

vodovoda, ko so bili vzpostavljeni pogoji za razvoj turizma na celotnem obalnem območju. Nenazadnje je morski turizem že v medvojnem obdobju postopoma utiral pot modi, ki se je nato najbolj uveljavila po drugi svetovni vojni, tako v smislu priljubljenosti letovanja ob morju kot množični družbeni dostopnosti, kar je nedvomno igralo v prid turističnemu razvoju tega območja.

Viri in literatura

Arhivski viri

Državni arhiv v Trstu (AST)

- AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 102, š. 337.
- AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 519, 601, 1220.
- AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2841.

Državni arhiv v Pazinu (DAPA)

- DAPA, Prefektura Istre u Puli, kut. 35. f: X-4/2, 28. 4 1925, n. 2936/A; 30. 4 1925, n. 1003. gab.; 1. 5 1925, n. 1003. gab.; 2. 5 1925, n. 1003. gab.; 2. 5 1925., n. 1048. gab.; 3. 5 1925, n. 1046 gab.; 5. 5 1925. n. 1046 gab.; 6. 5 1925., n. 1123 gab.; 11. 5 1925, n. 1123 gab.; 13. 5 1925. n. 1237/2 n.; 14. 5 1925, n. 1163 gab.

Državni arhiv na Reki (DAR)

- DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926.
- DAR, 174, Lječilišno povjerenstvo Opatija, Kur-Kommissoin Abbazia, 1889-1919, Tiskovine, š. 12: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1913.

Pokrajinski arhiv Koper (PAK)

- PAK-OI, SI_PAK/0005 Občina Izola, a.š. 137., 1925.; f: XIV, 5. 5 1925; 16. 5 1925.
- PAK-OK, SI_PAK/0007 Občina Koper, a.š. 413., 1925.

Časopisni viri

- L'Azione*, Pula, Società editrice L'Azione – L'Unione Editrice Istriana, 1919-1929.
- Der Morgen: Wiener Montagblatt*, Wien, 1910–1938.
- Gazzetta ufficiale del Regno d'Italia*, Regio decreto 9. XI. 1924., n. 2143., „Delimitazione delle zone malariche nella provincia dell'Istria“, 15. I. 1925., 168-169.; Regio decreto 4. V. 1925., n. 521., „Delimitazione delle zone malariche nella provincia dell'Istria“, 19. V. 1925., 1906.; Regio decreto 24. V. 1925., n. 1102., „Approvazione del regolamento per le miglorie igieniche negli alberghi“, 9. VII. 1925., 2978-2801.
- Il Piccolo*, Trieste, S. P. E., 1881-.
- Il Popolo di Trieste*, Trieste, 1920–1943.
- Istarska riječ*, Trieste, 1923–1929.
- Istarski list (IL)*, Gorica, 1929–1930
- Istituto centrale di statistica del Regno d'Italia (ICDS)*, Roma, Statistica della cause di morte nell'anno 1924, 1925.
- Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehrs für das Österreichische Küstenland*, Bericht über die Verbands-Tätigkeit von 1907–1916.
- La vedetta d'Italia*, Fiume, 1919–1945.
- Neue Freie Presse*. Wien, 1864–1938.
- Neues Montagblatt*, Wien, 1919–1928.
- Österreichische Statistik*, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.
- Relazione sull'attività svolta nell'anno 1924 e nel primo quinquennio (1920–1924)*, Roma, Ente Nazionale per le industrie turistiche, 1925.
- Relazione sull'attività svolta nell'anno 1925*, Roma, Ente Nazionale per le industrie turistiche, 1926.
- Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder*, Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-Illyrische Küstenland Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910

Herausgegeben von der Statistischen
Zentralkommission.

Zakonik in ukaznik, *Zakonik in ukaznik za
avstrijsko-Ilirsko Primorje*, Postava z dne
4.marca 1889, X. izdatek, 12, 10–11.

Literatura

- Avakumović, I. (2009):** Razvoj i sadašnji trenutak turizma u Istri. *Studia Iustinopolitana*, 2, 1, 531–555.
- Avelini-Holjevac, I. (1998):** Statistische Analyse der Tourismusentwicklung an der Riviera von Opatija. V: Jordan, P., Peršić, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, Band 18, 197–224.
- Bader, A. (2011):** Zaboravljeni egzodus 1915.-1918. Ližnjan, Općina Ližnjan.
- Battilani, P. (2009):** Vacanze di pochi, vacanze di tutti. L'evoluzione del turismo europeo. Bologna, Societa' editrice il Mulino.
- Baxa, C. (1920):** Guida di Portorose presso Trieste. Capodistria, Riviera Istriana.
- Bayer, E. (1909):** Almanach der Österreichischen Riviera: 1908–1909, Küstenländische Kurorte – Revue. Laibach, Im Selbstverlage der Verfasser.
- Bertoša, M. (2007):** Istarsko rano novovjekovlje. Razvojne smjernice od 16. do 18. stoljeća. U: ur. Vrandečić, J., Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku. Zagreb, Leykam Internat., 83–120.
- Blažević, I. (1984):** Turizam Istre, Savez geografskih društava Hrvatske Zagreb.
- Blažević, I. (1987):** Povijest turizma Istre i Kvarnera, „Otokar Keršovani“ Opatija.
- Borisov, P. (2009):** Zgodovina medicine, poskus sinteze medicinske misli. Maribor, Pivec.
- Brezovec, T. (2015):** Razvoj hotelske ponudbe na slovenski obali / Razvoj hotelske ponude na slovenskoj obali. V: Šuligoj, M. (ur.): Retrospektiva turizma Istre. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 111–142.
- Del Vecchio, I. (2015):** Povijest turizma u Puli. Završni rad. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet ekonomije i turizama, »dr. Mijo Mirković«, preddiplomski interdisciplinarni studij Kultura in turizam, Pulj.
- Dlaka, I., Gović, M. (2012):** Lošinjski hoteli, pansioni i lječilišta 1887.-2012., Lošinjski muzej.
- Dlaka, I. (2013):** Ljekoviti otok Lošinj – povijest zdravstvenog turizma. U: Cappelli. G i dr. (ur.), Ljekoviti otok Lošinj: zdravstveni turizam i prirodni činitelji lošinjskog otočja. Mali Lošinj, Grad Mali Lošinj – Jadranka d.d. – Turistička zajednica Grada Malog Lošinja, 16-21.
- Doblanović, D. (2013a):** Planovi i realizacija melioracije močvarnih područja i početak izgradnje Istarskog vodovoda (1921.-1930.), U: ur. Krmac, D., Na izvorima istarskog vodovoda, Buzet, Istarska kulturna agencija, 57–67.
- Doblanović, D. (2013b):** Razvoj i realizacija sustava Istarskog vodovoda (1930.-1945.). U: ur. Krmac, D., Na izvorima istarskog vodovoda, Buzet, Istarska kulturna agencija, 69-79.
- Dukovski, D. (1997):** Fašizam u Istri. Pula, C. A. S. H.
- Dugački, V. (2007):** Javno zdravstvo i medicina potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. U: ur. Vitale, B., Četiri stoljeća javnoga zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. stoljeća. Zagreb, Medicinska naklada: Akademija medicinskih znanosti Hrvatske, 55–76.
- Gioseffi, M. (1922):** Studio della malaria in Italia in rapporto alla sua diffusione, profilassi, e bonifica, tenendo conto anche delle forme di nuova imortazione da studiarsi dal lato clinico e terapeutico. Milano, A. Wasserman&C.
- Glesinger, L. (1978):** Zdravstvene prilike u Istri u prošlosti. U: Krmpotić, F. (ur.), Zbornik 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture. Rijeka, Znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture – Rijeka, 13–24.
- Gottsmann, A. (1998):** Die Entwicklung Abbazias zum Kurort. Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. V: Jordan, P., Peršić, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der

- 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, Band 18, 85–126.
- Grmek, M. D. (1981):** Medicinski i socijalni faktori početka zdravstvenog turizma u XIX. stoljeću na sjevernom Jadranu, napose na Lošinju. U: Božičević, M. (ur.), Uloga Ambroza Haračića u pošumljavanju i poljepšavanju Malog Lošinja. Cres – Lošinj, Hrvatsko prirodoslovno društvo, 223–237.
- Kavrečić, P. (2012):** Bolni otroci na okrevanju u zdravilišćih Avstrijskega primorja. V: Škoro Babić, A. et al (ur): Zgodovina otroštva. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 491–500.
- Kavrečić, P. (2017):** Turizem v Avstrijskem primorju. Zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819–1914), druga dopolnjena izdaja. Založba Univerze na Primorskem, Koper.
- Kavrečić, P., Klabjan, B. (2010):** »Na najlepše morje na svetu, na Jadran«: procesi turističnega razvoja severnega Jadrana pred prvo svetovno vojno in po njej: primer Češke in Češkoslovaške. Acta Histriae, 18, 1/2, 175–206.
- Keyzlár, F., Schmid, F. J. (1907):** Führer durch Abbazia und die weitere Umgebung, Fiume, Lussinpiccolo, Pola, Triest, Adelsberg. Abbazia, Lovrana, F. J. Schmid.
- Kriechbaumer, R., ur. (2005):** Osterreich! und Front Heil!: aus den Akten des Generalsekretariats der Vaterlandischen Front; Innenansichten eines Regimes. Wien, Böhlau.
- Legović, M. (1989):** Poljoprivreda Istre između dva rata. Problemi sjevernog Jadrana, 13, 261–285.
- Livi, L. (1926):** L'economia della Regione Giulia nel 1926. Capitolo V. Il movimento dei forestieri. Istituto statistico-economico annesso alla R. Università degli studi economici e commerciali di Trieste, 88–96.
- Luchitta, A. (2005):** L'economia dell'Istria italiana 1890-1940. ANVGD, Gorizia.
- Mandić, D. (2013):** Istra u vihoru Velikog rata, Susreti na dragom kamenu.
- Marić, K., Ujčić, T. (2013):** Špicije – L'Uspešio. Rovinj, Zavičajni muzej grada Rovinja.
- Marin, B. (1972):** Nell' 80 anniversario della azieda di cura e soggiorno di Grado. Grado.
- Mlinarić, D. (2009):** Privatni projekti isušivanja i melioracije tla u Dalmaciji i Istri od ranoga novog vijeka do 20. stoljeća. Ekonomska i ekohistorija, 5, 136–157.
- Muzur, A. (1997):** Doprinos mađarskog elementa razvoju zdravstvenog turizma u Opatiji. Turizam, 45, 9-10, 248–251.
- Muzur, A. (1998):** Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljavanja, grada i zdravstvenog turizma. Opatija, Katedra čakavskog sabora.
- Niel, A. (1991):** Li.r. Riviera da Abbazia a Grado. Trieste, Lint.
- Orbanić, J. (2004):** Parniki. Prve ladje so imele pogon na kolesa. Transport, 4, 12, Ljubljana, 50–51.
- Orbanić, J. (2008):** Od Flavie do Ipsilona. Franina i Jurina.
- Perselli, G (1993):** I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936, Unione italiana – Fiume, Università popolare di Trieste, 269–270.
- Pucer, A. (1985):** Portorož – Sto let organiziranega turizma. Koper, PAK.
- Radošević, M. (2010):** Pomor od tuberkuloze između 1918. i 1935. godine – osvrt na statistička i analitička izvješća istarskih liječnika. U: Škrobonja, A. (ur.), Zarazne bolesti u Istri tijekom 19. i 20. stoljeća. Koper, Histria Editiones, 113–139.
- Radošević, M. (2012):** Higijenske i zdravstvene prilike u zapadnoj Hrvatskoj između dva svjetska rata s posebnim osvrtom na Istru. Časopis za povijest zapadne Hrvatske, 6-7, 99-123.
- Radošević, M. (2013):** Od gambuzija do pariškog zelenila: kako je pobijedena malarija u Istri. Časopis za suvremenu povijest, 45, 3, 509–530.
- Radošević, M. (2015a):** Bolesti u sjeni siromaštva: o dizenteriji, ospicama, sifilisu, šarlahu i tifusu za talijanske međuratne uprave (1918.-1940.). Problemi sjevernog Jadrana, 13, 55-81.
- Radošević, M. (2015b):** Smrt na krilima siromaštva: Tuberkuloza i malarija u Istarskoj provinciji 1918.-1940. Zagreb, Srednja Europa.
- Rauscher, W. (2010):** Der Aufstieg des Faschismus in Italien aus der Sicht der osterreichischen Diplomatie. U: Wakounig

- M. et al. (ur.), Nation, Nationalitäten und Nationalismus im ostlichen Europa: Festschrift für Arnold Suppan zum 65. Geburtstag. Wien – Berlin, LIT, 353–368.
- Rudelić, I. (1997):** Povijest medicine u južnoj Istri. Pula, vlastita naklada.
- Sokolić, J. (1997):** Povijest turizma na Lošinju. Julijano Sokolić. Mali Lošinj, Morus alba.
- Sospisio, E. (1923):** Il problema ferroviario della Venezia Giulia, Circolo di studi economici – Trieste.
- Šuligoj, M., Medarić, Z. (2015):** Turistični prevozi, potovanja in izleti na obali severne istre od 19. stoletja dalje / Turistički prijevozi, putovanja i izleti na obali sjeverne Istre od 19. stoljeća nadalje. V: Šuligoj, M. (ur.): Retrospektiva turizma Istre. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 49–110.
- Tissot, L. (2003):** Storia del turismo e storia economica: considerazioni metodologiche ed epistemologiche. V: Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts – und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII–XX: atti del seminario permanente sulla storia dell' economia e dell' imprenditorialità nelle Alpi in età moderna e contemporanea Tourism & museum: Studienreihe des Touriseum, Bd. 1, Tourism & Museum: collana del Touriseum, vol. 1. Innsbruck, Studien, 23–41.
- Vasko–Juhász, D. (2006):** Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels. Wien, Böhlau.
- Vukonić, B. (2005):** Povijest hrvatskog turizma. Zagreb, Prometej, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Znanstveno vijeće za turizam.
- Zadel, Z., Rudan, E. (2015):** Razvoj smještajnih kapaciteta i poduzetništva u obalnom dijelu Istarskog poluotoka u Hrvatskoj / Razvoj namestitvenih mogućnosti in podjetništva obalnega dela istraskega polotoka na Hrvaškem. V: Šuligoj, M. (ur.): Retrospektiva turizma Istre. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 143–199.
- Zakošek, B. (2005):** Opatijski album. Dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta. Rijeka, DAR, Posebna izdanja svezak 18.
- Zupanič Slavec, Z. (2009):** Tuberkuloza, kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem na primeru sanatorija Golnik 1921-1998. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani.

Summary

TO THE SEASIDE!

The challenges of tourism development in Istria during the Austro-Hungarian and the first years of Italian administration with particular reference to the year 1925

The article provides an overview of the tourism development in Istria and Quarnero islands during the Austro-Hungarian and the first years of the Italian period and gives an insight at the statistical data related to the number of tourists in major touristic centres with special reference to the role and importance of the process of modernization. The modern tourism and its typology (Health, Seaside, Mountain tourism) in the Northern Adriatic, as well in Istria, were particularly developing during the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. One of the key factors, necessary for tourism development, was the construction of a transport infrastructure. In this aspect, the biggest step was made in the construction of a railroad with new connections between Pivka – Rijeka (1873), Divača – Pazin – Pula (1876) and the strip Trieste – Poreč (popularly called Parenzana, 1902).

During this period, tourism development was located exclusively on the coast of the Istrian peninsula and Quarnero islands, which pointed to the great potential of health and bathing tourism. Seaside resorts were offered on the tourist market with their natural features – sea, sea air, concentrated seawater, mud, sand – and developed for the purpose of health resort activities. Guests of health resorts were mostly members of the upper social class (elite tourism), who could afford longer trips and holidays. The main destinations concerning the Istrian region and Quarnero islands were Opatija, Portorož, Lošinj and Brioni with a reported continuous rising of arrivals as the result

of infrastructural enhancement in the aspect of developing communications channels and accommodation quality and capacity.

Opatija, as the most important sea-climatic and bathing resort of Austria-Hungary, was in 1889 proclaimed the first marine climatic health resort on the Adriatic. In 1892, this recognition was also acquired by Mali and Veliki Lošinj. Portorož was the only place on the territory of today's Slovenia, which had a tourist activity in the period prior to the First World War and was officially recognized as a tourist / health resort with the spa activity enacted in 1897. A special example is Brioni, which began to develop as a tourist destination after being acquired in 1893 by the Viennese magnate Paul Kupelwieser who began to invest in the accommodation infrastructure. It is also worth mentioning other smaller istrian places linked to health tourism, with health facilities for children suffering from rickets and scrofulosis (Rovinj – Ospizio Marino San Pelagio and Gradež), as well as those suffering from bone tuberculosis (Valdoltra), which continued to work during the upcoming Italian administration.

After the World War I. the touristic recovery came gradually and culminated in 1925, when a record number of tourists in the Province of Istria as well as in the Kingdom of Italy were noted. In Istria that kind of progress, most likely, was primarily connected within the regular post-war recovery and political stabilization. However, the mentioned modernization process has been directly connected to further growth of tourism, including per. ex. road construction, water supply, raising the health standards, eradication of infectious diseases (especially malaria, which had a negative role in attracting guests) initiated during the previous Austrian administration and significantly continued only in the late third and fourth decade of the XX. Century, just before the beginning of World War II. That fact prevented the development of smaller Istrian villages that were already supposed to follow the example of the existing touristic oases.

Key words: tourism, Opatija, Portorož, Mali Lošinj, Veliki Lošinj, Brioni, public health, 1925